सत्यशोधक - कां - ख्रिस्त सेवक

जोतीबुवा फुल्यांचे अंतरंग

लेखकः– ग. म. नलावडे

किंमत दीड आणा

[दुसरी आवृत्ती ४९।२५]

प्रस्तावना

तीन पिढ्यांमागें आपल्याच घराण्यांत होऊन गेलेल्या. पुरुषाचीच नव्हे, तर खुद् सध्या चुलत आजोबाच्या आयुष्य कथेची प्रस्तावना लिहिण्याचा कठिण प्रसंग आला आहे. कहो तो मा मर जाय. ना कहो तो बाप कुठा खाय! या गोष्टीप्रमाणें बोलायें तर आपल्याच घराण्यांतील पुरुषाची नालस्ती करावी लागते, बोलायें नये तर राष्ट्राचा अधःपात होतो. अशा स्थितींत सद्सद्विवेक बुद्धी मात्र असें सांगते कीं, म्हातारी मरू दे बहेतर आहे! काळाला मात्र सवकवूं देऊ नकोस.

पसतीस वर्षापूर्वी मारीत मिळालेले आमचे आजोबा त्यां या चरित्राला प्रस्तावना लिहिण्याबद्दल रुष्ट होतील असें निदान मला तरी वाटत नाहीं, कारण प्रत्यक्ष कृतींनें व आवडींनें केलेल्या कार्यांनें जर कोणी तिन्हाइत मनुष्य अगर आपला कोणी नातलग वर्णन करून सांगू लागला तर कार्यकर्त्या माणसाप आनंदच होईल.

विचारे जोतिबाबा

जिवंत असतांना त्यांच्या धर्मद्रोही व देशद्रोही वर्तनामुळें त्यांच्याच घराण्यांतील मंडळी म्हणजे सख्खे चुलत भाऊ त्यांचा तिरस्कार करीत असत. इतकेंच नव्हे तर एकमेकांचा हात एकमेकांचे धरी धुतला गेला नाहीं. जिवंत असतांना बिचाऱ्याची ही स्थिती व

मरणांतर

देखिल सख्खे चुलत पुतण्या व आप्त मंडळी जिवंत असून देखिल हिंदुधर्मशास्त्ररुढीप्रमाणें मुलांपेक्षां पुतण्याच्या हातच्या पाण्यांत

म्हसोबापर्यंत जेवढ्या म्हणून मूर्ति हिंदू धर्मांत मानतात, तेवढ्या मूर्तींची अतिशय अश्लील भाषेंत निंदा करणें व श्रीज्ञानेश्वर महाराजादि संतमंडळी व मुकुंद रामदास स्वामी यांना तर

आशादि (नपुंसक) म्हणणें, व त्यांनीं लिहिलेले ज्ञानेश्वरी आदि ग्रंथ पायलीचे पंधरा व आंधोलीचे सोळा म्हणणें. व खिश्चन धर्माच्या उदारतेचा व समानतेचा उदो उदो करणें बा सारखा दुसरा

नीचपणा

तो कोणता? असा स्वधर्म व स्वकुल बाटगा पुरुष आमच्या वंशांत होऊन गेला, हें सांगणें देखिल मोठें लाजिरवाणें आहे. असो. स्याला नाइलाज आहे. श्री संत शिरोमणी तुकाराम महाराज ज्या मोठ्यांच्या घराण्यांत जन्मास आले त्याच मोठ्यांच्या घराण्यांत चंद्रराव मोऱ्यासारखा श्रीछत्रपती शिवाजी महाराजांच्या स्वराज्यसंस्थापनेच्या मार्गांत काटे पेरणारा व त्यांचा खून करण्यासाठी धडपडणारा नीच मनुष्य कां जन्मास यावा? असो. विधिघटना ही अशी असते.

जोतीरावाचें स्मारक पुतळ्याच्या रूपानें करण्यास हपाप लेल्या सत्यशोधकी मराठ्यांनी मांतुख्यींस होण्याच्या शिवमर्माच्या व्यवहारेंत मराठच्याव्यतिरिक्त इतर कोणत्याहि जातीच्या मनुष्यास घेतले जाऊ नये म्हणून जीवाचें रान केलें, ते सत्यशोधक मराठे अब्राह्मणांत मराठे व मराठेतर असा भेद उठवून हात आहेत. पण एकाद्री दुःखड उत्पन्न करण्यासाठी ब्राह्मणेतर या नांवाचा फायदा घेऊन लोकांच्या डोळ्यांत धूळ टाकतात व स्वतःचा स्वार्थ साधतात, जोतिबांवाचे स्मारक

विषय प्रवेश

के. जोतिवा फुले यांच्या पुतळ्याचा आज बरेच दिवस गाजावाजा चाललेला आहे. आपला पुतळा उभा केला जावा इतकी पुण्याई नकळत मिळवून दिवगत झालेला, व आजिमतांपर्यंत आपलें नांव विनयबुद्धीनें झाकून ठेवणारा हा थोर पुरुष कोण होता याकडे सर्वांचें लक्ष लागलें. जातिविषयक किंवा पक्षविषयक अभिमान बाजूस ठेवल्यास, थोर पुरुषांची योग्य स्मारके झावांत असेंच कोणाहि सूज्ञ मनुष्यास वाटेल. याच बुद्धीनें खरोखर जोतीबा फुले हे गृहस्थ थोर असतील तर त्यांचे स्मारक होणें विलकूल गैर नाहीं असें मानण्यापेकींही मीं एक होतां, तथापि जोतीबा फुले यांची खरी योग्यता काय आहे; त्यांनीं कोणतें चिरंजीव कार्य करून ठेवले, ते किती विद्वान होते या गोष्टींपेकींही एकाहि मला माहींत नव्हती व ती माहिती करून घेण्याची कधीं जरूरिहि वाटली नव्हती.

नाहीं म्हणण्यास कांहीं‍ं दिवसापूर्वी सहज एका खिस्ति मिशनऱ्याशीं माझें बोलणें चाललें असतां त्यानें जोतीबांची फार स्तुति केली. त्याची समजूत मीं सत्यशोधक आहे अशीच होती. व शेवटीं तो म्हणाला कीं,

"जातींनें तुम्हा लोकांचे हिताहेपेक्षां येशूच्या कार्याला फार मदत केली आहे. तो फार मोठा होता."

या त्याच्या म्हणण्याचा मला विशेष अर्थ कळला नाहीं. तथापि जोतीबांसंबंधी माहिती मिळवावी अशी मात्र इच्छा झाली.

एका देशाच्या दुष्मानानें नुकत्याचें

प्रसिद्ध केलेल्या पुस्तकामुळें झाली. त्यानंतर मात्र जोतिबासंबंधी माहिती मिळवण्यासाठी मीं खूप खटपट करण्यास सुरुवात केली.

थोर पुरुषांचे चरित्र कळण्यास कठिण नसते. त्यांच्या कर्तबगारींनें व थोरपणांनें सामान्य जनसमुदाय वेडा होऊन त्यांची स्मृति न कळत चिरंजीव करित असतो. थोर पुरुषांच्या गोष्टी, अध्यायिका शतकानुशतकें घराघरांतून तोंडांतोंडीं सांगितल्या व ऐकल्या जातात असतात. अगदीं सामान्यपणें प्रसिद्ध असलेल्या माणसाची गोष्ट घेतली तरी त्याच्या घराण्यांत तरी त्याचे गुणगण एकाद्या पिढीपर्यंत सहज चालते. दुसऱ्या मार्गे त्या थोर पुरुषाची ग्रंथसंपति, तिसऱ्या मार्गें तत्कालीन वृत्तपत्रे व चौथ्या मार्गे प्रत्यक्ष त्या दिवंगत मनुष्याच्या सहवासांत दिवस काढलेले कोणी हयात असल्यास त्यांचेकडून माहिती मिळवींण. साधारणपणें इतक्या प्रकारांनीं कोणाही माणसाची माहिती मिळवितां येईल. त्याचप्रमाणें मी गेले दोन महिने या कामासाठीं खर्चें घातले व या जोतिजिवंत सागराचे तळाशीं मणी, कांचा, काट वगैरे जें कांही सांपडले ते पुढील पानांत वाचकांच्यासाठीं माडून ठेवले आहे.

सार्वजनिक देश हिताच्या प्रश्नाच्या वेळीं प्रत्येकोने जात्याभिमान पक्षाभिमान, या गोष्टी सोडल्या पाहिजेत. याच बुद्धींनें जोतीबांनें शेतकऱ्यांच्या उद्धाराासाठीं कांहीं काम केलें असेल तर त्यांचें स्मारक होणें जरूर असें चाटूनच त्यांच्या चरित्राची माहिती मिळवण्याची मी खटपट केली, परंतु दुर्दैवाची गोष्ट कीं, मी शोषित असलेल्या या जोतिजिवंत सागराचे तळाशीं जा

कें. जोतिवा फुले यांचे चरित्र

चरित्र नायक जोतीबा फुले यांचे पूर्वजांचें मूळ गांव सातारा जिल्ह्यांतील कटगुण हे होय. यांचे उपनांव गोरे असें होते. कट गुण येथें चरित्र नायकाचे पूर्वज चौगुले होते. तेथें असतानांच जोतींच्या पणजयाचे व गांव कामगार कुलकर्ण्याचे भांडण होऊन स्यानीं

कुलकर्ण्यांचा खून केला, अशी उपलब्ध असलेल्या सर्वे चरित्रांत गोष्ट आहे. परंतु सर्वच चरित्रें एका ठिकाणाहून उगम पावली असल्यामुळें फरक असणें शक्यच नाहीं. परंतु खून केला कां, तो पचवला कसा वगैरे कांहींच विश्वसनीय माहिती मिळत नाहीं. सदर पणजोबांनीं पुढें आपलें गांव सोडून पुरंदर तालुक्यांत खानवडी येथें वस्ती केली, परंतु तेथें उदर निवांहाची विशेष सोय नसल्यामुळें जोतींबाचा आजा सटवाजी उर्फ शेटीवा यानें खानवडी सोडून पुण्याची वाट धरली.

पुण्यास नव्या पेठेंत सटवाजींचा मामा झगडे राहत होते. त्यांचेकडे येऊन राहिले. सटवाजीस येथें राणूजी, कृष्णा व गोविंदा असे तीन मुलगे झाले. मुलांच्या लहानपणींच सटवाजी वारल्यानंतर रा. झगडे यांनींच मुलांचे पोषण केल. परंतु पुढें कृष्णा व गोविंदा दुर्वर्तनीं निधाळ्यामुळें झगडयांनीं त्यांना वेगळे ठेवले, व राणूजीस मात्र घरांत ठेवून घेतले. राणोजी चांगुलपणांनें राहिल्यामुळें पुढें झगडयांचे दौलत त्यांचेकडे आली. त्यांनीं राणोजीला व त्याच्या भावाना माळीपणाचा धंदा शिकवला होता. राणोजी त्यांत दर्दी होऊन फुलांचे पोशाख वगैरे उत्तम करू लागला. कृष्णा आणि गोविंदाचें लक्ष मात्र धंध्यापेक्षा

उडाटपूपणा करण्याकडे

जास्त होते. राणोजीचा पोशाख पेशव्यांचेकडे जाऊ लागला. एकदां राणोजीचा फुलांचा पोशाख इतका उत्तम साधला होता कीं, श्रीमंत पेशवे फुलांचेच घातर तेसून व इतर पोशाख घालत दरबारला गेले. व त्यांनीं खूप होऊन राणोजीला मागणी मागण्यास सांगितले. राणोजींच्या मागणीप्रमाणें २५ एकर जमीन येथील स्वार गेटापाशीं श्रीमंतांनीं देऊन केली. ती जमीन आज तागायत त्यांच्या वंशजांकडे

आहे. व त्या वेळेपासून त्यांचें मुळचे गोरे उपनांवाकडून दे. फुले झाले; व त्यांना गांवांतिह चांगला जम बसला. राणोजींच्या नांवाचा जरी बोलबाला झाला असला तरी कृष्णा व गोविंदा हे दोघे अधांतरी तरंगत होते.

राणोजीला सुस्थिती प्राप्त होतांच त्यांने भावाना उद्योगाला लावून दिले. शुक्रवार पेठेंत कृष्णाला फुलांचे दुकान काढून दिले; व गोविंदास मुद्धयास शेतीसाठी जाऊन राहिला. पण तेथें त्याला तू येऊन तो परत पुण्यास येऊन राहिला. एकंदरींत गोविंदरावांचे आयुष्य साधारण हलक्या प्रतींचेंच होते. अशा स्थितींत गोविंदरावांचे पार्टी पुण्यास इ. स. १८२३ सालीं जोतींचा जन्म झाला. सटवाजी पासून वंश वृक्ष धरल्यास तो पुढीलप्रमाणें आहे.

वंशवृक्ष (Family Tree)

सटवाजी

├── राणोजी → बाबाजी

├── कृष्णा → ....

└── गोविंदा → जोतिबा → भाऊ / महादेव → बाबुराव फुले (म्यु. कौं.) / विश्वनाथ / सिताराम

जोतींचा जन्म एकंदर हलाखीच्या स्थितींतच झाला व एक वर्षाच्या आंतच या पुण्यवान् पुत्राची माता मोक्षाच्या

मिशनऱ्यांचे पाय

पसरू लागले होते. परंतु त्यांना येथें जुन्या ब्राह्मण वर्ग कडून बराच त्रास होत होता, याच सुमारास पुण्यांत मीठगंज पेठेंत कांहीं मुलांची पळवापळवी झाली व हिंदुलोकांत फार अस्वस्थता माजली. नवीन आलेले काळ्या झाब्यांचे येशूपुत्रच मुले पळवीत असावेत अशीं हिंदूंची समजूत होती. त्याप्रमाणें एके दिवशीं मीठगंज पेठेंतील एक मूल हरवलें व त्यामुळें लोक वेडिल झाले. तेव्हां जोती त्या पेठेंतील बेफाम झालेल्या लोकांना शांत करण्याचा प्रयत्न करून त्यानें मिशनरी लोक अगदीं निर्दोषी आहेत असें बनावले. या वेळीं एका ब्राह्मणगृहस्थांनीं मिशनऱ्यांकडे जाऊन चौकशी करण्याचा प्रयत्न केला, पण त्या चौकशींत मिशनरी लोकांनी उडवाउडवीचीं उत्तरें दिलीं. त्यामुळें मिशनरीच दोषी असावेत अशी खात्री वाटून त्या गृहस्थांनें पेठेंतील लोकांस तसें सांगितले. ही गोष्ट जोतीबास कळतांच त्यानें मिशनऱ्यांची बाजू घेऊन ब्राह्मणांस शिव्या देण्यास सुरुवात केली.

मुलामुळें बापास येशूच्या आवारांत

प्रवेश मिळाला वस्तुतः जोतिबा वृट इष्टकण्या चढवून चचांत निग्रजी शिक्षण्यास जाऊ लागला.

जोतींचे शिक्षण २ वर्षेपेक्षां जास्त झाले नाहीं. तथापि त्याचा मिशनऱ्यांशीं इतका दृढ परिचय झाला कीं, तो पुढें आजन्म टिळा व साथ्या आयुष्यभर जोतींच्या जीवनाची काळजी येशूच्या लाडक्या दुतांनींच घेतली. जोतींच्या आयुष्यांत पुढें जी

ब्रह्मदेवाची अखंड रेषा उमटली

तिचा उगम येथेंच झाला. पाद्री लोकांना आरंभीं आरंभीं जर कोणाकडून त्रास व इजा पोचली असेल तर ती ब्राह्मणांकडून यामुळें ही ब्राह्मणांची जात पाद्रयांच्या डोळ्यांत फार सलत होती. व तींच गोष्ट

खिस्ताळलेल्या जोतींनें

उचलली. यावेळी जोतींची विशी उलटून मिशी फुटली होती. पाद्रयाच्या सहवासानें त्याला हिंदूधर्म, हिंदूसमाज, आपली राहणी आपल्या बायका या सर्व गोष्टी त्याच्या वाट्ट लागल्या होत्या. व त्यांच्या दृष्टींनें आपण अगदीं साहेबासारखें असावें असें वाटूं लागलें होते. यामुळें त्यांच्या जातींत त्याला कोणी घेत नसे जोतीला त्याच्या जातमाई हा विस्तारी झाला असेंच समजत असत. या मोकाट वागणुकींमुळें जोतीला जातीच्या आसऱ्यास आंचवाऊं लागलें.

सत्यशोधक समाज

सत्यशोधक समाजाची स्थापना

स्थापना ही होय! बा समाज संस्थापकाची ओळख पुढील चरित्रावरून आपणांस होईलच! परंतु बाचकांस एव्हढें सांगितल्याशिवाय राहावत नाहीं कीं, सत्यशोधक समाज म्हणजे एक नवीन धर्मपंथ स्थापन झाला असें उपलक्षण असलेल्या जोतिबावाच्या ग्रंथावरून सिद्ध होत आहे. व बा नवीन स्थापित झालेल्या धर्माचा

गुलामगिरी

हा आद्य ग्रंथ होय. लेखकांचें नांवाचा उल्लेख न करतां जर ग्रंथ वाचला तर तो कोणीं तरी परधर्मिय मिशनऱ्यानें लिहिला असावा असें वाटते. यावरून जोतिबावांचें चरित्रांतील व त्यांनीं स्थापन केलेल्या सत्यशोधक समाजांतील गूढ वाचकांनीं ओळखावें.

थोडा मासला

म्हणून जाताजातां वरील त्यांच्या आद्य ग्रंथाची थोडी ओळख करून देतों.

वेद, भागवतांनीं घेतलेले मच्छ, कच्छ, वराह, नारिसिंह वगैरे अवतार, आदिनारायण शेषशायी भगवानापासून तो कोंपण्यावरील

म्हसोबापर्यंत जेवढ्या म्हणून मूर्ति हिंदू धर्मांत मानतात, तेवढ्या मूर्तींची अतिशय अश्लील भाषेंत निंदा करणें व श्रीज्ञानेश्वर महाराजादि संतमंडळी व मुकुंद रामदास स्वामी यांना तर आशादि (नपुंसक) म्हणणें, व त्यांनीं लिहिलेले ज्ञानेश्वरी आदि ग्रंथ पायलीचे पंधरा व आंधोलीचे सोळा म्हणणें व खिश्चन धर्माच्या उदारतेचा व समानतेचा उदो उदो करणें.

सत्यशोधक समाजाचे कार्य

सत्यशोधक समाजाची मुहूर्त मेढ रोवून त्या झेंडेखालींखालीं जेव्हां ५१० अनुयायी गोळा झालेले जोतींबांनीं पाहिले तेव्हां त्या लोकांना वळविण्यासाठीं जोतींबाचे नांवावर जे कांहीं ग्रंथ प्रसिद्ध झाले त्या ग्रंथ वाचले असतां असें आढळून येईल कीं, सदर ग्रंथ हिंदुधर्मीय मनुष्याच्या लेखणींतून उतरले नसून लिहिणारा निव्वळ खिस्तीच असला पाहिजे. जोतींबाच्या नांवावर प्रसिद्ध झालेल्या या ग्रंथामुळें जोतींबा समाजांत फारच अप्रिय होऊ लागले, मूर्तिपूजा धर्मग्रंथ या संबंधी जोतींबा फारच अप्रिय असत. निंदासक हस्तपत्रकें वाटत असत; त्यामुळें लोक स्यावर फारच रुष्ट झाले. व एक वेळ तर अगदीच अत्याचारावर प्रसंग आला असतां केवळ तीं पुस्तकें पाद्री साहेबांनीं आहेत असें सांगून जोती निसटला.

जोतीबांनें एकंदर ८१० लहान मोठीं पुस्तकें प्रसिद्ध केलीं. गुलामगिरी हें पुस्तक म्हणजे सत्यशोधकांचा पवित्र ग्रंथ होय.

जोतीबुवांचे मरण

एके दिवशीं एक मराठा माळकरी-वेडा पीर बिचारा-बारीसाठीं आळंदीस चालला होता. मुखानें प्रेमळपणें हरिनामाचा गजर चालले रेंडा बोले || 'जयाचिये द्वारीं सोन्याचा पिंपळ | अंगीं ऐसें बळ रेंडा बोले ||' असा अभंग तो म्हणत असतां त्याला विद्वद्ये जोतीबुवांनें गांठले व त्या अभंगाचा अर्थ विचारला. तो कांहीं इंग्रजी शिकलेला नव्हता. त्यानें कोठें चर्च बघितलें होते? पोटासाठीं तो खिस्ताळलेला नव्हता. त्याच्या पाद्री साहेबांच्या ओळखी झाल्या नव्हत्या किंवा त्याच्या पाठीवर शालजोडयाही फेंकल्या नव्हत्या. यामुळें साहेबीतेचा तो अडाणी मनुष्य ज्ञानदेव, तुकाराम, रामदास, वगैरे संतांच्या वचनांचे स्मरण करित होता. परंतु त्याला वाटून त्यानें त्या बारकण्यास तो सोन्याचा पिंपळ किंवा

बोलका रेंडा दाखवा नाहींतर दरवर्षीत नवरा मरून लळ लावण्याच्या तुळशीच्या हाडकाची तुझ्या गब्ब्यांतील माळ तोडून टाकतों. असें म्हटलें. तेव्हां त्यानें जोतींबास आळंदीस बोलवले. माळकरी पुढेंगेला व जोतींबा दुपारीं भोजनोत्तर आळंदीस गेले. त्यांना तो वारकरी लोकर भेटला नाहीं. परंतु यांना मात्र तेथें पोहोचतांच हगवणीनें पकडाडले. पुढें तो वारकरी पिंपळ पाहण्यास मजबरोबर चला असे म्हणू लागला पण जोतींबास तांब्या व शौचकूप सोडणें शक्यच नव्हते. मला पिंपळ पाहण्यास सवड नाहीं. कसे तरी पुण्यास पोंचबों म्हणून त्यांनी त्या वारकण्याची विनवणी केली. व ते परत पुण्यास आले. सोन्याचा पिंपळ पाहण्यास गेलेला हा पुण्यप्रभावी पुरुष आळंदींहून जो आला तो या पिंपळ पाहण्याच्या विकारांनें कायमचा पडला गेला. जोतींरावाला या हगवणीच्या विकारांतच पक्षाघात होऊन राम म्हणायें लागले. व अशा दुःखद स्थितींत १८९० सालीं सत्यसमाज संस्थापक, मिशनऱ्यांचा हस्तक, गोत्राह्मणविध्वंसक असा हा

काळ्या आस्मानाचा अंधेर तारा

तुटून पडला व कुठळ्याच्या गटार गंगेंत जाऊन विलीन झाला. त्या दिवशीं जगातली मोठी घाण निघून गेली म्हणून पर्जन्य राजानें दुःखाश्रू ढाळून घडवून काढले. जिकडे तिकडे एकच दुःखकारक वातां; स्त्रियापुरुषांनी घाव मोकळे सांगत होते कीं, आज धरणी हलकी झाली आहे. हिंदुधर्माच्या अस्तनींतील निखारा आज विझला आहे !!!

जोतीबाच्या मृत्युमुळें त्यांचे स्नेही सोबती कष्टी झाले. त्यांचे घराणे होतें परंतु ते जोतीला विस्तरती समजत होते. त्यामुळें

त्यांच्यापैकींही अत्यविधीस कोणींच हजर नव्हते. मित्रांपैकीं ५।२५ मंडळी हजर होती, पण अग्नि देण्यास कोणी पुढें होईना. तेव्हां जोतीबुवांनीं जो एक बिन बापाचा चिरंजीव पाळला होता त्या यशवंतरावांनीं भडाभिम दिला. जोतीबुवांच्या मागें त्यांच्या समाजाची चळवळ कशी चालली आहे हें यापुढें प्रसिद्ध होईलच. आजच्या तमासगीर सत्यशोधकावरून जोतीबुवांची पारख करूं नका असें किस्येक म्हणतात. परंतु तसा फरक करण्याचे कारण नाहीं. इतकेंच नव्हे तर गुरूला शोभण्यासारखींच शिष्यांनीं अवलाद तयार होत आहे येवढें सत्यज्ञान वाचकांना झाले तरी लेखकाला त्यांत समाधान आहे.

प्रकाशकः– ग. म. नलावडे, १६७, नारायण पेठ, पुणें.

मुद्रकः– गंगाधर विश्वनाथ गोखले, शिनवार पेठ, ५११९. नारायण छापखाना, पुणें.